

HOLIZMAS IR INDIVIDUALIZMAS ALDO LEOPOLDO ŽEMĖS ETIKOJE

Česlovas Kalenda

Vilniaus universitetas, Filosofijos katedra
Didlaukio g. 47, LT-2057 Vilnius
Tel./faks. (370-2) 76 18 90

Straipsnyje analizuojama amerikiečių ekologo Aldo Leopoldo (1886–1948) ekologinė etinė sistema, paties autoriaus pavadinta žemės etika (land ethic). Tai viena iš pirmųjų išplėtotų šiuolaikinės ekologinės etikos koncepcijų. Jos ištakas sudaro evoliucinė bei ekologinė biologija ir evoliucinė etika. Ekologinė Leopoldo etikos paskirtis lėmė holistinį šios etinės doktrinos pobūdį. Tačiau žemės etikos holizmas nepaneigia individualizmo: visumos atžvilgiu individas lieka santykiškai savarankiškas.

Raktiniai žodžiai: ekologinė etika, evoliucinė etika, holizmas.

JAV gamtosaugininkai laiko (Randą) Aldą Leopoldą (1886–1948) savo pranašu, o veikalą „Smėlio grafystės kalendorius“ (*A Sand County Almanac*) – vos ne šventąja knyga, kuri stoma greta Henrio Devido Thoreau „Volde-no“ ir vienos iš pirmųjų aplinkosauginių organizacijų Siera Club įkūrėjo Johno Muiri (1838–1914) veikalo „Tūkstantis mylių žingsniu jūros pakrante“.

Leopoldas buvo veiklos žmogus: jis tarnavo valstybinėse įstaigose, dėstė gamtonaudos ir gamtosaugos kursą Viskonsino universitete, buvo vienas iš Amerikos miškininkų sąjungos vadovų, organizavo judėjimą už gamtos apsaugą, daug rašė šiais klausimais. Jis vienas iš pirmųjų giliai suprato naujos mokslo disciplinos – ekologijos – svarbą ir stengėsi šį supratimą perteikti visuomenei, skatindamas fermerius, verslininkus ir politikus pamilti laukinę gamtą ir ją ginti.

Leopoldas ne iš karto tapo aistringą gamtos mylėtoju. Ankstyvojoje jaunystėje jo pažiū-

ros buvo tokios, kokios vyravo Amerikos visuomenėje: žemę nukariauti, išteklius išžvalgyti ir panaudoti; laukinė gamta turi tarnauti žmogaus malonumui bei gerovei ir byloti pasauliui apie nukariautojų amerikiečių šaunumą; vilkus, lapės, lūšis ir kitus plėšrūnus – kaip „žalingus“ – naikinti. Ilgainiui Leopoldas, kaip miškininkas ir sukaupęs mokslinės patirties, suvokė pražūtingus beatodairiškos žmogaus veiklos gamtoje padarinius. Jis pamatė didžiulį disbalansą tarp augančių žmogaus galimybių mašinomis veikti gamtą ir jo gebėjimo suvokti to poveikio sukeltų procesų prasmę. 1939 metais kreipimesi į visuomenę, pavadintame „Gamtos apsaugos etika“, Leopoldas rašė: „Mūsų inžinerijos menas beveik pasiekė auksinius vartus, atveriančius kelią į naują tūkstantmetį, bet mūsų taikomoji biologija vis dar gyvena akmens amžiaus klajoklių palapinėse“ (18, 79).

Leopoldas daug nuveikė organizuodamas gamtos apsaugą ir parašė reikšmingų darbų

ekologijos klausimais. Jis žuvo gesindamas miško gaisrą. Amerikiečių ekologo patraukliai parašyti darbai paplito pasaulyje. Vertų dėmesio jo darbų rinkinys išleistas ir lietuvių kalba (8).

1935 metais esė apie žemės įdirbimo būdus Amerikoje Leopoldas pavartojo sąvoką *žemės etika (land ethic)*. Tuo pat metu jis pakeitė savo požiūrį į žmogaus vietą gamtoje. Remdamasis ekologijos samprata, jis pabrėžė, kad nė vienas gyvūnas, netgi žmogus, negali būti laikomas nepriklausomas savo aplinkoje. „Augalai, gyvūnai, žmonės ir dirva yra tarpusaviškai priklausomų dalių bendrija, organizmas“ (18, 79). Bendrijos sąvoka iki tol apėmė tik žmones. Leopoldas ją radikaliai išplėtė, pripažindamas ir nežmogiškiems bendrijos nariams teisę egzistuoti jų prigimtį atitinkančiomis sąlygomis. „Žemės etika paprasčiausiai praplečia bendrijos ribas, įtraukia į ją dirvožemį, vandenį, augalus ir gyvūnus, kurie pavadinti vienu žodžiu „žemė“ (8, 171). Šiuo nedviprasmišku savo žingsniu Leopoldas galutinai pralaužė tradicinės antropocentrinės moralės ribas ir tapo šiuolaikinės ekologinės etikos tėvu. Jo *žemės etikos* pagrindinis uždavinys – iškelti ir pagrįsti moralines žmonių pareigas gamtai.

Poreikis kurti naują etiką arba, tiksliau kalbant, radikaliai išplėsti jau egzistuojančią, pasak Leopoldo, yra „ekologinė būtinybė“ (8, 171). Iš amerikiečių ekologo minties tėkmės ryškėja susirūpinimas dėl laukinės gamtos naikinimo, kuris sukomplikuoja būsimųjų kartų („mūsų vaikų“) gyvenimo sąlygas. Su gilia širdgėla autorius rašo apie žemą savo meto visuomenės ekologinės kultūros lygį, kada žemė traktuojama vien kaip nekilnojamas turtas, gamta prievartaujama, o apsišaukėliai jos valdytojai kiekvieną augalą ar gyvūną vertina vien asmeninės naudos požiūriu ir siekia

komforto bet kokia kaina. Fermeriai ir pramonininkai, stengdamiesi susikurti saugų ir sotų gyvenimą, kerta šaką, ant kurios sėdi, nes „per didelis saugumas pagaliau pagimdo pavojų“ (8, 109), o „visuomenė, kurios šūkis „daugiau ir geriau“, darosi „panaši į hipochondrikę, nes taip rūpinasi savo ekonomine sveikata, kad jau nebegali būti sveika“ (8, 14–15).

Leopoldas buvo nusivylęs valstybine gamtosauga, kurią vadino „popierine“: „Mes kovojame posėdžių salėse su vėjo malūnais, norėdami apginti gamtą, bet kai prispiria reikalas, pareiškiame, kad rankose neturėjome net ietigalio“ (8, 128). Mokslininko nepatenkino ir vangiai besiplėtojantis gamtosauginis švietimas, dėl to dauguma visuomenės narių yra „ekologijos žabaliai“ (8, 174), abejingi tam, kad laukinė gamta nyksta. Leopoldas, kaip mąstytojas, blogio šaknį regi gamtą veikiančio žmogaus pažiūrose bei vertybėse, o blogio įveikimo svarbiais svertais jis laiko ekologiją ir *žemės etiką*. Ekologija, anot Leopoldo, yra „didžiausias XX a. atradimas“ (8, 142); ji kaip tik padeda žmogui suvokti, kad žemė yra be galo sudėtingas organizmas, biotinė bendrija, kurios visas dalis, visus narius gerbti ir mylėti yra pirmoji žmogaus dorybė, sudaranti *žemės etikos* sritį. Leopoldo manymu, „kai suprasime, kad ji (žemė – Č. K.) ir mes esame viena visuma, galbūt pradėsime naudotis ja su meile ir pagarba“ (8, 14). Amerikiečių ekologo įsitikinimu, tik susiformavus palankiaiviešajai nuomonei apie gamtos apsaugą, gyvenime įsitvirtinus papročiams bei veiksams, suartinantiems žmogų su laukine gamta ir nusistovėjus žmogaus santykiyje su žeme „garbingam žaidimui“, t. y. moralinių taisyklių laikymuisi (8, 156), ekologinė padėtis gali pasikeisti į gerąją pusę.

*Žemės etika**, kaip ją apibrėžia Leopoldas, yra „kovos už būvį veiksmų ribojimas“ (8, 170). Kovos už būvį sąvoka primena Charles'o Darvino (1809–1882) evoliucijos teoriją, su kuria susijusi evoliucinės etikos kilmė bei raida. Vadinasi, Leopoldo mąstymo ištakų reikia ieškoti natūralistinės etinės minties kategorijose.

Teorinės prielaidos evoliucinei etikai rastis subrendo Šviečiamojame epochoje (XVIII a.). Tada buvo sukurtos žmogaus prigimties ir moralės principų koncepcijos, kurios kvestionavo teologinę moralės interpretaciją kaip vienintelę galimą ir bandė moksliskai aiškinti moralės prigimtį. Svarbi šios tendencijos apraška buvo vadinamoji škotiška jausmų etika, kurios ryškiausi atstovai buvo Davidas Humes'as (1711–1776) ir Adamas Smithas (1723–1790). Šie mąstytojai, polemizuodami su iš antikos atėjusia racionalistine tradicija, teigė, kad moralė remiasi jausmais, kuriuos protas gali intensyvinti ir transformuoti. Humes'as rašė, kad „moraliniai suvokimai turėtų būti priskiriami ne prie proto operacijų, bet prie skonio ir jausmų“ (6, 28). Žmogus turįs natūralių dorybių (gailestingumo, kilnumo ir kt.), kurių pagrindą sudaro simpatija (20, 738).

Simpatijos sąvoka sudaro ir Smitho etinės sistemos pamatą, kuriuo jis remiasi savo pagrindiniame etikos veikale „Dorovinių jausmų teorija“. Smithas žmogų traktuoja kaip būtybę, susijusią su kitais žmonėmis, dalyvaujančią jų gyvenime. Iš šių santykių, pasak škotų mąstytojo, kyla užuojauta, pasireiškianti išgyvenimu tų jausmų, kuriuos patiria kiti žmonės (19, 32).

* Lietuviškame Leopoldo veikalo vertime dažniau vartojamas terminas „gamtos etika“, nors randame ir „žemės etiką“, taip pat yra pasakymas „etika ekologine prasme“ (8, 170). Tai sinonimiški pasakymai. Be to, reikia turėti galvoje, kad „etiką“ Leopoldas supranta kaip moralinės sąmonės sritį, turinčią ir vertinamąjį-normatyvųjį, ir aiškinamąjį-teorinį aspektus.

Škotų moralės filosofų apmąstymai buvo palankūs evoliuciškai aiškinti moralės kilmę bei raidą. Į juos, suprantama, atkreipė dėmesį Darvinas, kuris, traktuodamas žmogų kaip evoliucijos produktą, darė išvadą, kad visa, kas susiję su žmogumi, taip pat turėjo atsirasti ir plėtotis. Vadinasi, moralė turi savo priešistorę, jos ištakų reikia ieškoti ikižmogiškų būtybių socialiniuose instinktuose. Socialiniai pirmykščių žmonių jausmai, t. y. simpatija, užuojauta, pagaila, pirmiausia pasireiškę tarp gimdytojų ir palikuonių, tėvų ir vaikų, ir sudarę galimybę susiformuoti mažoms artimų giminaičių grupėms (šeimoms). Ilgainiui altruistiniai jausmai buvo išplėsti ir į santykius tarp tolimesnių giminaičių. Žinoma, negalima pamiršti, kad moralę tikrąja prasme Darvinas suprato kur kas plačiau, jos raidą siejo ir su proto, vaizduotės, kalbos bei kitų dvasinių žmogaus galių pažanga, bet Darvino koncepcijoje moralė visada yra glaudžiai susijusi su socialiniais jausmais. Mokslininkas neabejojo dorovės pažanga ir tikėjo, kad individų socialiniai instinktai bei simpatijos toliau evoliucionuos ir apims visų nacijų bei rasių žmones (17, 156–159, 168–169).

Biologiškai pagrįsta etika, kaip žmogaus sąmonės ir elgesio pažangos teorija, buvo perimta ir pratęsta Leopoldo, kuris taip pat teigia, kad moralė „atsirado iš priklausomų vienas nuo kito individų arba grupių bendradarbiavimo formų plėtimosi tendencijų“ (8, 170). Mokslo sukaupti antropologiniai duomenys rodo, kad moralės veikimo ribos sutampa su tuo, ką žmonės laiko savais, t. y. žmonėmis, kartu ir „gerais“, „dorais“, „tikrais“, o iš svetimų tos žmogiškos savybės atimamos ir su jais elgiamasi visai kitaip, nors objektyviai ir pastarieji priklauso žmonių giminei (9, 14–15). Tačiau istorija ryškina ir kitą tendenciją – bendrijos ribos, kuriose veikia moralė, plečiasi. Kaip tik šia tendencija Leopoldas argumen-

tuoja evoliucinę galimybę moralei pakilti į dar vieną naują nepertraukiamos plėtotės etapą – ekologinį (8, 170–171). Poslinkiu šia linkme amerikiečių ekologas laiko gamtosaugininkų judėjimą (8, 171).

Šiandien galima pasakyti, kad gamtosaugos judėjimas seniai peržengė nacionalinių valstybių ribas ir pagal organizacijų, institucijų bei akcijų pobūdį tapo globaliniu, pasauliniu procesu, o viena iš aktyviausių šio judėjimo srovių – žalieji, tarsi patvirtindami Leopoldo žodžius, įgavo visuomenės ekologinės sąžinės vardą.

Evoliucinę galimybę skleisti *žemės etikai*, arba, kitais žodžiais, ekologiškai moralei, Leopoldas sieja ne tik su instinktyvios, emocinės žmogaus sferos raida, bet, svarbiausia, su pažinimo pažanga, gamtos vientisumo suvokimu bei išgyvenimu, giliu vykstančių procesų apmąstymu, savo klaidų supratimu. „Dabar mes žinome tai, ko nežinojo tiek daug buvusių kartų; žmogus, kaip ir kiekviena gyva būtybė, yra tik vienas iš evoliucijos odisejės dalyvių, – rašo Leopoldas. – Tai žinodami, mes jau seniai turėjome įsisauginti, kad esame giminingi visam, kas gyva, kad visi, ne tik mes, trokšta ir privalo gyventi, taip pat jausti didelę pagarbą įstabios biotinės kelionės mastui ir trukmei (8, 92).

Ryškiu naujai atsirandančios moralės ženklu Leopoldas laiko žmogaus, kaip *Homo sapiens* rūšies atstovo, sielvartą dėl išnykusių rūšių. Primindamas barbariškus įvairių rūšių gyvūnų naikinimo atvejus žmonijos istorijoje, amerikiečių gamtosaugininkas džiaugiasi prasidedančiais pokyčiais ir pabrėžia, kad būtent šiuo sielvartu (viena rūšis gedi kitos), o ne bombomis ar nailoninėmis kojineis žmonės yra objektyviai pranašesni už kitus gyvūnus.

Kaip matyti iš Leopoldo rekonstruotos mąstymo logikos, jo etinis požiūris grindžiamas evoliucinės ir ekologinės biologijos bei

evoliucinės etikos dėsniais ir principais. Amerikiečių mokslininkas vadovaujasi Darwino prielaida apie natūralią individų kovą už būvį. Kartu, vykstant šiai kovai, bendrijos viduje išryškėja tam tikras altruizmas. Jis kyla iš abipusės ekonominės individų priklausomybės ir laiduoja bendrijai saugumą bei pranašumą santykiuose su kitomis bendrijomis. Šitaip bendrijoje, greta konfrontacijos, atsiskleidžia ir kooperacija, bendradarbiavimas, savitarpio pagalba. Moralės srityje šis procesas pasireiškia kaip individų veikimo laisvės ribojimas.

Moralė, kaip sakėme, yra susijusi su pripažintomis bendrijos ribomis. Etika gali bandyti šitą ribų supratimą keisti, o pačias ribas perstatyti. Tokio uždavinio imasi *žemės etika*. Jos paskirtis – bendrijos sampratą susieti su *žeme*. Būdas tai padaryti – įrodyti bendrijos *žemė* narių – dirvos, vandens, augalų, gyvūnų, žmonių – ekologinį sąryšingumą bei savitarpio priklausomumą. Biotinė bendrija *žemė*, arba ekosistema, gali išlikti vientisa, įvairi ir stabili mechanizuoto žmogaus didėjančio spaudimo sąlygomis tik tuo atveju, jeigu kartu stiprės ir žmogaus veikimo laisvės ribojimas.

„Kovos už būvį veiksmų ribojimas“ – tokiais ne itin patraukliais ir gana griežtais žodžiais Leopoldas nusako svarbiausią *žemės etikos* funkciją. Kitoje vietoje jis patikslina ją: „*žemės etika* keičia žmogaus vaidmenį, iš *žemės* bendrijos užkariautojo daro jį eiliniu ir lygiateisiu jos nariu. Tai mokėjimas gerbti kitus bendrijos narius ir visą bendriją“ (8, 172).

Žemės užkariautojas ir lygiateisis jos narys – tai du visiškai skirtingi žmogaus vaidmenys, dvi priešingos moralinio elgesio programos. *Žemės etika*, atskleidžianti neišvengiamą užkariautojo pasmerktumą susinaikinti, įpareigoja žmogų elgtis atsakingai, pripažįstant kitiems – nežmogiškiems – bendrijos nariams biotinę teisę egzistuoti natūraliomis sąlygomis.

„*Žemės etikos* logika, – rašo Leopoldo teorinio palikimo tyrinėtojas amerikiečių filosofas J. Bairdas Callicottas, – yra ta, kad natūrali atranka sujungė žmogiškas būtybes, turinčias moralinį jausmą, giminytės ryšiais ir pavertė bendrijos nariais; kad šiandien gamtinė aplinka, „žemė“, suvokta kaip bendrija, būtent kaip biotinė bendrija; ir kad ekologinė, arba „žemės“, etika, egzistuojant biopsichologinėms ir kognityvinėms prielaidoms, ir galima, ir būtina, nes žmonija disponuoja galia, pajėgiančia sunaikinti žmogų supančios ir jį aprūpinančios gamtos ekonomikos integralumą, įvairovę ir stabilumą“ (3, 223).

Leopoldo *žemės etikos* koncepcija autoriaus amžininkų akademinųjų filosofų buvo sutikta daugiausia nepalankiai, netgi priešiška, arba buvo visai ignoruojama. Kaip pažymi anksčiau cituotas Leopoldo kūrybos tyrėjas, tokį vertinimą lėmė nepaprastai glaustas ir lakoniškas *žemės etikos* autoriaus stilius, nukrypimas nuo to meto filosofinės etikos prielaidų bei paradigmu ir nerealaus sąsajos su praktika (3, 213). Paminėti bruožai tik patvirtina tą faktą, kad Leopoldo *The Land Ethic* buvo parašyta ne kaip teorinis veikalas, o kaip esė, kuriuje autorius apibendrina savo patirtį, įgytą mokslinėje ir praktinėje gamtos apsaugos srityje. Bet ekologinei tematikai aktualėjant ir ekologinei etikai įsitvirtinant tarp intensyviausiai plėtojamų šiuolaikinės etikos tyrimų, Leopoldo *žemės etika* tapo svarbiu atskaitos tašku svarstant teorines šios naujos disciplinos problemas.

Šiuolaikinės ekologinės etikos tipologijoje Leopoldo *žemės etika* priskiriama *holistinei* kryptiai (4, 9). Etikoje holizmas (graikų k. *holos* – visas, vientisas) reiškia toki moralinės vertybės supratimą, kuris individą pajungia visumai. Visumos gerovė yra aukščiausiasis kriterijus, kurio privalo paisyti atskiras tos visumos narys.

Apibūdindama holistines koncepcijas moksle ir filosofijoje, Gabriela B. Christmann iškelia svarbiausius holizmo principo bruožus: siekį apimti gamtą kaip visumą, atsižvelgti į visas gyvybės egzistavimo sąsajas. Tokia tendencija plaukia iš E. Haeckelio suformuluotos ekologijos sąvokos ir yra paremta biologistiniu-kibernetiniu arba sisteminiu teoriniu mąstymu. Ekologinėje etikoje holizmas suprantamas siauresne prasme – tai požiūris į žemę kaip į gyvą ir sudvasintą organizmą. Be jau minėto Leopoldo bei jo sekėjų Callicotto, Hanso Sachsse's, Otfriedo Hoffe's, Klausio-Michaelio Meyer-Abicho ir kt., holistinės ekologinės etikos versijai dar priskiriama norvegų filosofo Arne's Naesso pagrįsta gilioji ekologija (*Deep Ecology*), kuri kitaip dar vadinama ekosofija ir kuri remiasi gilios harmoningos žmogaus sąveikos su gamta išgyvenimu (4, 9–10). Angelika Krebs holistinei kryptiai dar priskiria ekofeminizmą ir mistinį Naujojo Amžiaus (*New Age*) judėjimą (7, 365).

Holistinį žemės etikos pobūdį lemia autoriaus polinkis didesnę dėmesį skirti ne atskirų augalų, gyvūnų ar kitų gamtos objektų apsaugai, bet biotinei bendrijai kaip visumai. Leopoldas savo aprašymuose, pavyzdžiuose ir apmąstymuose ypač akcentuoja gyvūnų, paukščių ir augalų *rūšių* apsaugą (8, 176–177), kad biotinė bendrija išliktų visa ir stabili, nebūtų pažeista „gamtos pusiausvyra“ (8, 179), kad žemė būtų sveika, t. y. gebanti atsinaujinti (8, 184).

Kalbėdamas apie žmones kaip apie *Homo sapiens* giminę, Leopoldas jų vienybę su gamta grindžia evoliucijos teorijos bei ekologijos argumentais. Žmonės klaidingai vaizdavosi, jog jie nepriklauso biotinei bendrijai, todėl veikdami padarė daug blogo. Žemės etika įpareigoja juos įsisąmoninti savo ir gamtos (biotinės bendrijos, ekosistemos) vienybės faktą ir šį faktą paversti savo sąžinės turiniu. Kaip tik

šie Leopoldo mąstymo momentai leidžia kalbėti apie žemės etikos holistiškumą. Kartu kykla klausimas, ar holizmas *žemės etikoje* yra principas, pretenduojantis į vienintelę dorovinių santykių charakteristiką ir paneigiantis kitus moralinio vertinimo kriterijus, ar jis tik papildo, praplečia ir modifikuoja visuomenėje funkcionuojančią moralę?

Šiuolaikiniuose humanitariniuose ir visuomeniniuose moksluose holizmas reiškia metodologinį principą, pagal kurį bendrijos laikomos socialinėmis vientisybėmis, neredukuotomis į individualias ypatybes, t. y. į individų veiksmus bei poelgius. Holizmui priešpriešinamas individualizmas, kuris, kaip metodologinis principas, visuomeninius procesus aiškina individų dispozicijomis ir poelgiais. Holistai vadovaujasi emerđžentinės (staigaus atsiradimo) evoliucijos teorija ir teigia, kad socialinės visumos pasižymi makroypatybėmis, kurios skiriasi nuo individų ypatybių ir, būdamos savarankiškos, lemia individų veiksmus, todėl individų poelgiai negali būti paaiškinti be nuorodų į socialinius fenomenus. Metodologiniai individualistai socialinius reiškinius aiškindami linkę remtis idėjomis, kurios nukreipia viena ar kita linkme individų veiksmus, nes socialinės visumos nėra individų tiesiogiai stebimos ir suvokiamos. Jie taip pat mano, kad kai kurios holistinės visumos, pavyzdžiui, visuomenės ar institucijos, turi savų, savarankiškų ir antiindividualių tikslų, todėl esančios moralškai įtartinos, nes skatina totalitarinį kolektyvizmą (5, 287–288). Antai filosofas Karlas Raimundas Popperis, analizuodamas holizmą, pažymi, kad šis principas „būdingas gan ilgam minties laikotarpiui, pradedant dar Platonu“ (13, 94). Jis taip pat įžvelgia holizmo ryšį su „utopistine svajone apie totalinę kontrolę“ (13, 99).

Nepalankios moralinės pasekmės, plaukiančios iš holistinės doktrinos, tarsistato Le-

opoldo *žemės etiką* į nepavydėtiną padėtį. Ar iš tikrųjų ši etika susijusi su totalitariniu kolektyvizmu, ignoruojančiu individo interesus?

Nuo naujųjų laikų Vakarų visuomenėje dominuojančias pozicijas užėmė psichocentrinė moralės teorija, pagrįsta J. Benthamo ir I. Kanto. Sugebėjimas jausti ir sugebėjimas protauti – štai tos psichinės galios, kuriomis pasižyminti kiekviena atskira gyva būtybė tampa moralškai savaime vertinga. Kadangi gamtinės visumos – gyvūnų bei augalų rūšys ir populiacijos, biotinės bendrijos arba ekosistemos, taip pat biosfera, kaip globalinė ekosistema, – nedisponuoja kokia nors psichologine patirtimi, tai, savaime suprantama, jos lieka už dominuojančios moralinės paradigmos ribų. Bet, kaip pastebi Callicottas, ši paradigma yra pabrėžtinai individualistinė arba „atomistinė“ (3, 226). Vertinti *žemės etiką* iš šios perspektyvos nekorktiška, nes Leopoldas atstovauja kitai moralės filosofijos tradicijai – evoliucinei. Šios tradicijos pagrindėjai, kaip matėme, remiasi žmogaus prigimtimi ir tiek egoizmą, tiek altruizmą laiko vienodai esmingomis žmogaus savybėmis. Darwinas pabrėžė, kad žmogaus prigimtyje nuolat grumiasi „aukštieji“, arba visuomeniniai, altruistiniai, ir „žemieji“, arba egoistiniai, savanaudiški pradai (17, 171). XX amžiuje evoliucinės etikos tradiciją pratesė ir nepaprastai sustiprino sociobiologija. Jos atstovai Edwardas O. Wilsonas, Charles Lumsdenas, Richardas Dawkinsas, Michaelas Ruse`as ir kt. tiria socialinių elgesio formų (altruizmo, kooperacijos, gimdytojų meilės palikuonims, agresijos ir pan.) biologinius pagrindus. Nors evoliucinė etika buvo kaltinama „natūralistine klaida“, „biologizmu“, „redukcionizmu“, ji gyvuoja ir sulaukia naujų šalininkų, kurie laikosi požiūrio, kad moralė yra biosocialinė kategorija, atsiradusi žmogaus evoliucijoje ir tarnaujanti grupių bei individų išliki-

mui. Tai pasakytina funkcinu atžvilgiu tiek apie egoizmą, tiek apie altruizmą. Todėl, Rupert Riedlio manymu, neteisinga tik altruizmą sieti su morale, o egoizmą atskirti nuo moralės (16, 53). Mat, kaip sako psichologai, kad žmogus galėtų gerbti ir mylėti kitą, pirmiausia jis turi gerbti ir mylėti save. Raidos požiūriu savimeilė yra pirminė – iš jos rutuliojasi meilė kitiems. Gordon W. Allporto teigimu, igimto egoizmo „šiek tiek turi net šventasis. Aki vaizdu, kad savimeilė mūsų prigimtyje išliks visados pozityvi ir aktyvi. Tik [...] ji neturėtų išlikti vyraujanti“ (2, 42).

Leopoldas, tęsdamas XX amžiuje evoliucinės etikos tradiciją, žemės etikoje jokių būdu neignoruoja atskirų biotinės bendrijos narių ir moralinio gėrio netapatina vien tik su biotinės bendrijos kaip visumos gynimu. Vadinasi, *žemės etikai* būdingas ir holizmas, ir individualizmas. Tai pažymi ne tik Callicottas, bet ir kiti Leopoldo etikos tyrinėtojai (3, 229; 13, 184).

Žemės etika, arba ekologinė moralė, pasak Leopoldo, yra „trečiasis nepertraukiamos etikos plėtotės etapas“ (8, 171). Prieš tai buvę kiti du etapai, amerikiečių autoriaus teigimu, „apėmė santykius tarp individų“, o vėliau etika pasipildė individo ir visuomenės santykiais“ (8, 170).

Ši Leopoldo veikalo atkarpa lietuviškame vertime perteikta supaprastinta, autoriaus mintį konkretizuojantys dalykai praleisti. Tikrasis tekstas yra toks: „Pirminė etika apėmė santykius tarp individų; pavyzdys – dekalogas. Vėliau ji pasipildė individo ir visuomenės santykiais. Aukso taisyklė bando integruoti individą į visuomenę; demokratija mėgina visuomenines institucijas sujungti su individu“ (3, 228).

Iš citatos matyti, kad Leopoldo pateikti istorinį moralės tapsmą konkretizuojantys pavyzdžiai (dekalogas, aukso taisyklė, demokratija)

kaip tik kalba apie individo interesų, teisių bei laisvių respektavimą, apie holistinių ir individualistinių elgesio tendencijų sąveiką, humanistinių pradų stiprėjimą. Visas šis dabartinės žmonių paveldėtas dorovės aukso fondas neišnyko, jis galioja bei veikia ir šiandien, t. y. tame moralės plėtotės etape, kurį Leopoldas vadina trečiuoju ir kuriame ima rasti doroviniai žmogaus santykiai su žeme, su jos gyvūnais ir augalais. Plėsti moralės turinį ir spartinti dorovinę pažangą, papildyti ją naujais principais bei maksimaliomis, skatinančiomis puoselėti gamtą, – tokia *žemės etikos* paskirtis.

Kartu reikia pastebėti, kad Leopoldo nubrėžta dorovės raidos trijų etapų schema supaprastina realų istorinį procesą. Abejotina, kad pirmiausia moralė apėmė tik santykius tarp individų, nereguliuodama santykių tarp individo ir visuomenės. Šiuolaikinės evoliucinės etikos atstovai, aiškindami altruistinių žmogaus elgesio bruožų formavimąsi, tarp determinuojančių veiksnių mini kooperacinę individų veiklą, giminės ir klanų solidarumą vykstant kruvinai kovai už būvį tarp žmonių grupių ir gamtos ir tarp pačių sociumų. Šioje kovoje išliko tos grupės, kurių nariai buvo vieningesni, sugebėjo aukotis bendro reikalo labui (11, 10–12).

Holistinės ir individualistinės orientacijos, bendrijos gerovės ir individo gerovės santykis, altruizmo ir egoizmo sąveika, šių sudedamųjų dorovės elementų subalansavimas, jų proporcijos ir subordinacija – tai visada aktuali problema, kurią turi spręsti kiekviena visuomenė, kiekviena moralės sistema, kiekviena etikos teorija. *Žemės etikoje*, kaip matėme, prioritetas tenka holizmui. Tokį sprendimą diktuoja specifinė situacija, kurios kontekste svarstoma moralės problema. Išaugę prieštaravimai tarp žmonių visuomenės ir gamtos reikalauja plėsti moralinės bendrijos sąvoką, naujai apibrėž-

ti žmogaus vaidmenį gamtoje, o tai reiškia, kad žmonėms tenka prisiimti naujų išpareigojimų: saugoti nykstančias biorūšis, atsargiai ir švelniai keisti aplinką, neteršti ir neniokoti jos ir pan. Tai nauja, nepatirta sritis – ekologinė moralė. Žinoma, žmogaus laisvės bei teisės tenkinti savo poreikius, siekti pažangos ir gerovės, gyventi žmogaus orumo vertą gyvenimą lieka neatskiriama humanistinės moralės turinio dalimi, bet realizuoti šias teises ir laisves žmogus gali tik atsižvelgdamas į kitus (gamtinus!) bendrijos narius, į jų biotinę teisę egzistuoti natūraliomis sąlygomis. Nors *homo sapiens*, kaip rūšis, yra ypatingas didesnės visumos – biotinės bendrijos – narys, vis dėlto jo gerovė ir išlikimas priklauso nuo *didesnės visumos* būklės ir likimo. Kaip tik ši aplinkybė lėmė holistinio komponento pabrėžimą *žemės etikoje*. Vadinasi, holizmo dominavimas Leopoldo etikoje kyla iš ekologinės etikos specifikos.

Ekologinės idėjos apskritai linksta į holizmą. Jos suponuoja ekosistemos sudedamųjų dalių priklausomą padėtį, taigi paneigia ir *homo sapiens*, kaip rūšies, absoliučią autonomiją. Tačiau ši aplinkybė nėra akivaizdi, ir tai sukelia rimtų kliūčių ekologicinei moralei plisti ir įsitvirtinti žmonių gyvenime. Moralinė individo sąmonė paprastai disponuoja ribota patirtimi, sąlygojama jutimo organų paliudijimų, kasdienio gyvenimo realijų, sveiko proto ir kalbos ypatybių.

Šiuolaikinės evoliucinės etikos atstovai (11) ekologinį žmogaus nerūpestingumą bando aiškinti mūsų protėvių genetinės evoliucijos procese susiklosčiusiomis savybėmis, kurios lemia tiek pažintines, tiek moralines žmogaus galias. *Homo sapiens* susiformavo vėlyvajame pleistocene, t. y. geologinėje epochoje, kuri prasidėjo prieš du milijonus metų. Tuometinis pasaulis individo gyvenimo periodu (apie 30 me-

tų – tokia tada buvo vidutinė žmogaus gyvenimo trukmė) buvo ekologiškai stabilus, ir žmogaus genetinėje prigimtyje įsitvirtinusios pažinimą lemiančios stuktūros atliepė tą stabilumą, nes jos susidarė prisitaikymo prie žmogui prieinamų pasaulio struktūrų pagrindu. Prisitaikymas buvo susijęs su vidutiniais matmenimis, vadinamuoju mesokosmosu. Taigi mes esame tik prie vidutinio dydžio pasaulio adaptavęsi. Jame mes galime neribotai pasikliauti savo įgimtomis stebėjimo formomis bei kategorijomis, erdve ir laiku, substancialumu ir kauzalumu; tas pasaulis puikiai dera su sveiku žmogaus protu. Tuo tarpu mums sprendžiant apie didelių ir mažų mastų pasaulį kyla rimtų epistemologinių keblumų. Antai makrofizikoje erdvė ir laikas, mikrofizikoje kauzalumas ir substancialumas yra problemiški. Mūsų pragmatinis realizmas paprastai pasiteisina tiktai vidutinių dydžių pasaulyje, kur gamta pastovi, tvarkinga, išsauganti vienodą fazių skirtumą ir nedaranti didelių šuolių. Prie tokio pasaulio prisitaikęs žmogaus protas nėra pasirengęs adekvačiai ir nedelsdamas suvokti modernųjį pasaulį ir jame paties žmogaus sukeltus nenumatytus pokyčius bei pavojus.

Kita vertus, žmogaus elgesiui būdingas moralinis dvilypumas (agresyvumas ir taikingumas, susipriešinimas ir kooperacija, egoizmas ir altruizmas) yra ta elgesio strategija, kuri atsirado ir pasiteisino evoliucijos procese, vykstant natūraliai atrankai ir prisitaikymui prie vėlyvo pleistoceno (rankiojimas ir medžioklė) ir poldyninio neolito (žemdirbystės ir gyvulininkystės pradžia) gyvenimo sąlygų. Žinoma, moralė pakito vėlesnėje kultūros raidoje; tada kaip tik susiformavo įvairios moralės sistemos, bet, pasak evoliucinės etikos šalininkų, „išliko šaknys“ (11, 8), kurios neleidžia žmogui būti neribotai plastiškam ir nepaisyti genetinio bei kultūrinio paveldo. Todėl moralinio elgesio pokyčiai, at-

liepiantys naują ekologinę situaciją ir naują privalomybę, negali būti greitai pasiekti. Mūsų elgesio moralinių tradicijų modifikavimas pareikalaus ilgo laiko ir daug pastangų. „Moralė, kuri mus politiškai ir ekologiškai orientuoja į ateitį, garantuodama teisingą mūsų gyvenimo reguliavimą, nėra užprogramuota nei mūsų genuose, nei mūsų tradicijoje, – rašo Hansas Mohras, – bet jos elementų mes turime ir galime kaip individai ir kaip sociumas protingai kombinuoti“ (11, 14).

Išdėstyti evoliucinės pažinimo teorijos ir evoliucinės etikos argumentai leidžia giliau suprasti ir įvertinti veiksmus, susijusius su ekologinės problemos sprendimu, taip pat aiškiau apibrėžti ekologinės etikos vietą bei vaidmenį šiame procese. Nepalanki reakcija ir kritika, kuri iš pat pradžių lydėjo Leopoldo *žemės etika*, tik išryškina kur kas gilesnius prieštaravimus, glūdinčius žmogaus prigimtyje ir visuomenės kelyje į dorovės pažangą.

Pastangos išplėsti moralinės bendrijos ribas įtraukiant į ją naujus, nežmogiškus narius negali nesukelti pasipriešinimo visuomenėje, kuri vadovaujasi antropocentrine pasaulėžiūra ir kurioje dominuojantis elgesio principas yra individualizmas. *Žemės etika*, kaip tik ką matėme, šio principo nepaneigia, bet išplėsdama moralinės bendrijos sąvoką, ji tam tikra prasme apriboja jo reiškimą, nes įpareigoja atsižvelgti į tuos objektus, į kuriuos iki šiol nebuvo atsižvelgiama ir su kuriais buvo elgiamasi pernelyg savanaudiškai. Problemos esmė ta, kad žmonių visuomenė savo narių asmenyje išskyla gamtos atžvilgiu kaip pabrėžtinai egoistiškai nusiteikusi bendrija, beje, savo poziciją laikanti vienintele teisinga ir nekvestionuotina. *Žemės etika* ragina pažvelgti į gamtos ir žmogaus santykį iš kitokios, t. y. ekologinės, perspektyvos, kurioje gamtiniai biotinės bendrijos nariai ir pati bendrija kaip visuma įgau-

na moralinį statusą (žinoma, ne tokį pat kaip žmonės, nes jie – ne žmonės ir negali turėti žmogaus teisių!). Naujų struktūrinių elementų atsiradimas moralės sistemoje, be jokios abejonės, verčia sistemą, jos vidinius santykius ir proporcijas persitvarkyti.

Kada keliamas uždavinys išsaugoti biotinę bendriją kaip visumą, tada svarią vietą moralės sistemoje užima holizmo principas. Neįsigilinus į kitus teorinius *žemės etikos* momentus ir dėmesį sukongravus tik į holizmą, susidaro galimybė supaprastinti ir iškreipti *žemės etikos* turinį ir jai priskirti siaubą keliančias išvadas.

1983 m. pasirodė amerikiečių filosofo Tomo Regano knyga „Argumentai už gyvūnų teises“, kurioje holistinei Leopoldo etikai prikišamas ekofašizmas (15, 262). Vėliau tokį priekaištą išsakė Williamas Aikenas (1, 264) ir Johnas N. Martinas (10, 294). Priekaištas grindžiamas tuo, kad holizmas, priskirdamas gamtai savaiminę vertę, nesudaro galimybės žmogaus teisėms ginti. Tai esą panašu į fašizmą, kuris visą dėmesį koncentruoja į tautą, valstybę, kolektyvą ir bendrąjį interesą kaip aukščiausią tikslą, individą paversdamas šio tikslo įgyvendinimo priemone. Holistų argumentai, jog žmonių visuomenės klestėjimas priklauso nuo gamtos klestėjimo, esą tik ideologinė maskuotė, už kurios iš tikrųjų slypi žmogaus teisių išsižadėjimas (12, 184–185).

Pretekstas įžvelgti Leopoldo etikoje fašistinę potekstę kilo ne tik iš holistinio *žemės etikos* pobūdžio, bet ir iš pagrįstos autoriaus pastabos apie gamtos niokojimo priklausomybę nuo gyventojų tankio (8, 183). Remdamiesi šia pastaba, anksčiau minėti teoretikai padarė išvadą, kad *žemės etikos* požiūriu gyventojų skaičiaus sumažinimas būtų tik sveikintinas ir žmogaus pareiga šito siekti (236). Tačiau Leopoldas formuluoja tiksliai teorinę problemą apie

ekologijos ir demografijos ryšį, jokių būdu neišvengiamas kokių nors konkrečių drakoniškų, nehumaniškų priemonių gyventojų tankiui sumažinti. Mat jo etika, kaip jau buvo sakyta, atstovauja kitokiai (evoliucinei, biosocialinei) moralės filosofijos tradicijai, kuri neanuliuoja nei humanistinio moralės imperatyvo, nei individo gerovės bei teisių apsaugos principų. Todėl nekorektiška *žemės etiką* statyti į vieną gretą su fašistine ideologija, kurios atsiradimo motyvai kitokie ir paskirtis visai kita. Kaip pažymi Callicottas, „fanatiškas gamtosaugininkas, kuris biotinės bendrijos vienovės, grožio ir stabilumo vardan pasisako už gyventojų sumažinimą karais, badu ar šiltine (žinoma, ne ten, kur jis gyvena), būtų panašus į nenormalų“ (3, 239). Taigi *žemės etikos* palyginimas su neigiamai vertinama ideologija dar nieko nepasako apie ekologinės etinės teorijos konkretų turinį. Šiandien galima tikrai teigiamai vertinti Leopoldo įžvalgumą, kurio dėka mokslininkas iškėlė aktualią demografijos problemą, tapusią XX amžiaus pabaigoje visuotinio dėmesio objektu, dažnai svarstomu įvairiuose pasauliniuose mokslininkų ir politikų forumuose. Demografinės problemos sprendimas susijęs su

kiekvienos šalies valstybine politika, nacionalinėmis, kultūrinėmis, religinėmis tradicijomis, šeimos planavimo būdais bei kitais veiksniais.

Išvados

1. Aldo Leopoldo *žemės etika* yra reikšminga moralės filosofijos teorija, viena iš pirmųjų (XX a. ketvirtame – penktame dešimtmetyje) ryškiai ir argumentuotai užfiksavusi moralinės sąmonės evoliuciją į naują raidos etapą, kuriame išplečiamos moralinės žmogaus pareigos. Šiame etape moralinės bendrijos nariais tampa ir gamtos objektai, sudarantys su žmogumi vientisą ekologinę sistemą (biotinę bendriją).

2. *Žemės etika*, pagal paskirtį ekologinė, neišvengiamai iškelia į pirmą vietą holizmą kaip principą, morališkai įpareigojantį žmogų puoselėti visumą, kuriai priklauso ir gamta, ir pats žmogus. Tačiau *žemės etikos* holizmas nepretenduoja į vienintelį moralinių santykių vertinimo kriterijų apskritai. Tęsdama evoliucinės etikos tradiciją, kuri moralę kildina iš prieštaringos biosocialinės žmogaus prigimties, *žemės etika* nepaneigia individualizmo, suponuojančio dorovinę individo interesų bei teisių apsaugą.

LITERATŪRA

1. Aiken W. Ethical Issues in Agriculture // *Earthbound: New Introductory Essays in Environmental Ethics*. New York, 1984.
2. Allport G. W. Tapsmas: svarstymai apie asmenybės psichologiją. Iš anglų k. vertė M. Navickienė. Vilnius, 1998.
3. Callicott J. B. Die begrifflichen Grundlagen der *land ethic* // *Naturethik: Grundtexte der gegenwärtigen tier- und ökoethischen Diskussion*. Herausgegeben von A. Krebs. Frankfurt an Main, 1997.
4. Christmann G. B. Ökologische Moral: zur kommunikativen Konstruktion und Rekonstruktion umweltschützerischer Moralvorstellungen. Wiesbaden, 1997.
5. Hügli A., Lübcke P. (Hg.) *Philosophielexikon*. Reinbek bei Hamburg, 1997.
6. Hume D. Žmogaus proto tyrinėjimai. Iš anglų k. vertė K. Rastenis. Vilnius, 1995.
7. Krebs A. *Ökologische Ethik I: Grundlagen und Grundbegriffe // Angewandte Ethik. Die Bereichsethiken und ihre theoretische Fundierung*. Hrsg. Von J. Nida-Rumelin. Stuttgart, 1996.
8. Leopoldas O. Smėlio grafystės kalendorius. Iš rusų k. vertė G. Griniūtė. Vilnius, 1987.
9. Levi-Strauss C. Rasė ir istorija. Iš prancūzų k. vertė J. Navakauskienė. Vilnius, 1992.
10. Martin J. N. *Order Theoretic Properties of Holistic Ethical Theories // Environmental Ethics*. 1991. N. 13.

11. Mohr H. Evolutionäre Ethik // Information Philosophie. 1986. N. 4.
12. Ökofaschismus // Hand-Wörterbuch Umweltbildung. O.Briling und E.W.Kleber (Hrsg.). Baltmannsweiler, 1999.
13. Poperis K. R. Istorizizmo skurdas. Iš anglų k. vertė R. Murmokaitė. Vilnius, 1992.
14. Pfordten D. Ökologische Ethik: Zur Rechtfertigung menschlichen Verhaltens gegenüber der Natur. Reinbek bei Hamburg, 1996.
15. Regan T. The Case for Animal Rights. Berkeley, 1983.
16. Riedl R. Sind wir auf unsere Zivilisation vorbereitet? // Die Natur der Moral: evolutionäre Ethik und Erziehung. Hrsg. Von D. Neumann A. Schöppe u. A. K. Tremel Stuttgart; Leipzig, 1999.
17. Дарвин Ч. Полное собрание сочинений. Т. II, кн. 1 Происхождение человека и половой отбор. Перевод И. Сеченова. Москва; Ленинград, 1927.
18. Никербокер Б. Пионер движения за охрану природы // Диалог – США. 1992. N. 50.
19. Смит А. Теория нравственных чувств. Перевод П. А. Бибикова и А. Ф. Трянова. Москва, 1997.
20. Юм Д. Сочинения в двух томах. Т. 1. Москва, 1966.

HOLISM AND INDIVIDUALISM IN ALDO LEOPOLD'S *LAND ETHIC*

Česlovas Kalenda

Summary

The article analyses the ecological ethic system of American ecologist Aldo Leopold (1886–1948). The author himself named it *land ethic*. It represents one of the first developed conceptions of modern ecological ethic. The evolutionary and the ecological biology and the evolutionary ethic are its sources. The ecological purpose of Leopold's ethic

determined the holistic character of this ethic at doctrine. However the holism of land ethic does not deny individualism: in relation to the whole, the individual remains relatively independent.

Key words: ecological ethics, evolutionary ethics, holism.

Įteikta 2000 01 15